

Een verhaal vol tegenspraken

De onbegrijpelijke Makkabeeënopstand

De toedracht van de opstand van de Makkabeeën is een ingewikkeld verhaal. Jona Lendering zet de problemen uiteen en voegt daar onder andere een wijze les voor het geschiedenisonderwijs aan toe.

Jona Lendering is werkzaam voor Livius Onderwijs. Hij is de auteur van onder andere *De klad in de klassieken*.

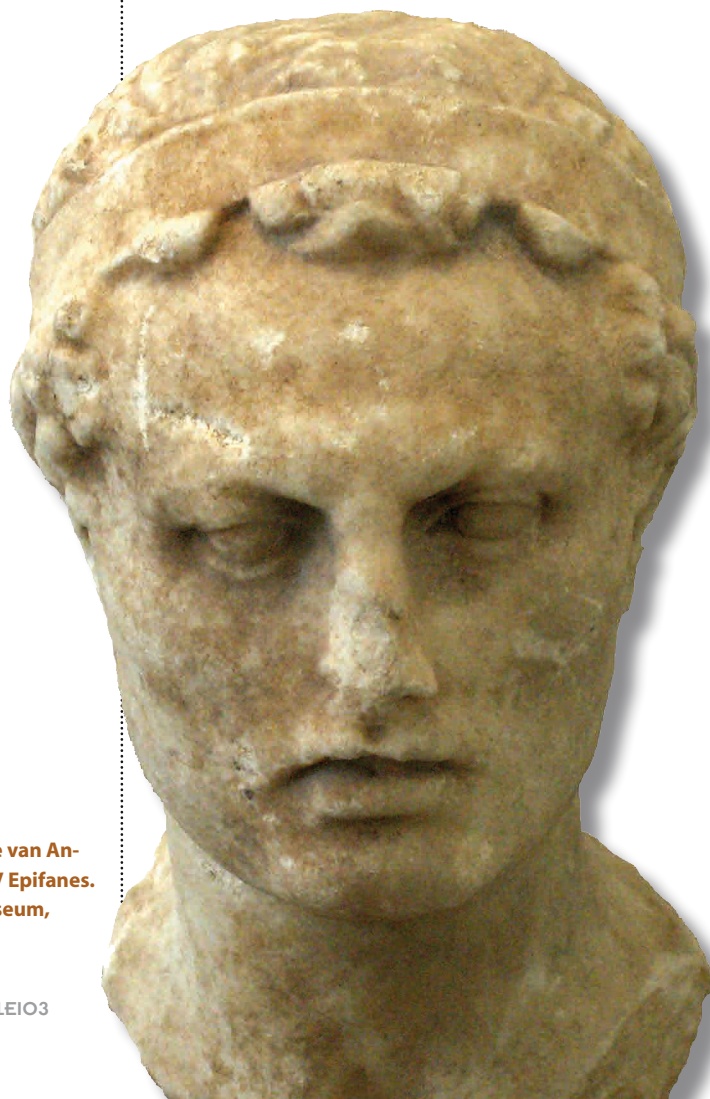
In 332 v.Chr. voegde Alexander de Grote Judea toe aan zijn groeiende rijk. Vergeleken met zijn eerdere en latere veroveringen was het geen belangrijke aanwinst, maar dat veranderde na zijn dood, toen zijn kolonel Ptolemaios een koninkrijk voor zichzelf begon in Egypte. Dat land kan alleen over zee en door de woestijn worden benaderd en was daarom betrekkelijk eenvoudig te verdedigen, maar Ptolemaios nam het zekere voor het onzekere en bezette ook de plaatsen waar aanvallers zich konden voorbereiden, zoals het 'Holle Syrië', ruwweg het huidige Israël en Libanon. Ineens was Judea van groot strategisch belang.

De verdediging van Egypte was nog actueel ook. Niet alleen was er een potentiële aanval-ler, hij was ook machtig en bezat een motief. Seleukos, een andere kolonel uit het leger van Alexander, gold als diens rechtmatige opvolger in Azië. Omdat Ptolemaios Seleukos ooit had geholpen, achtte deze het oneervol een oorlog te ontketenen, maar de afstammelingen van de twee mannen trokken in de derde eeuw niet minder dan vijf keer ten strijde. Uiteindelijk wist Antiochos III de Grote, een bet-achterkleinzoon van Seleukos, het Holle Syrië te veroveren.

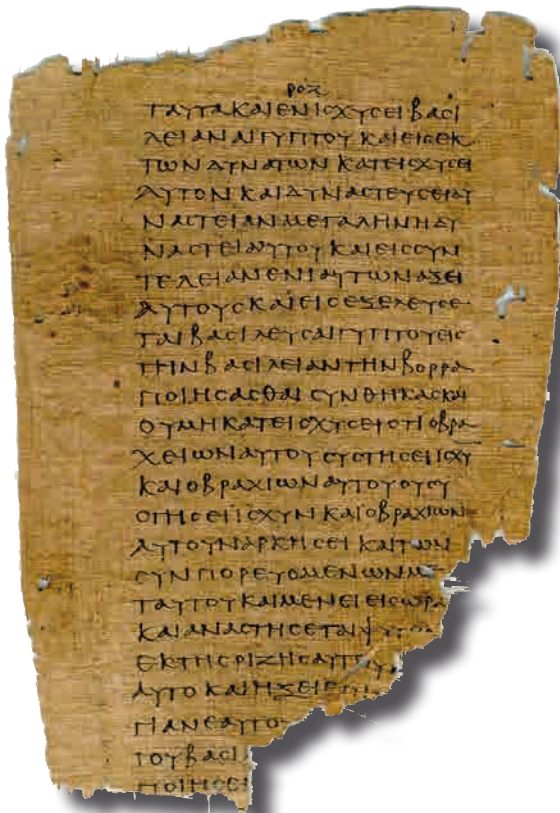
Daarbij speelde de joodse hogepriester Simon een belangrijke rol. Op het juiste moment liep hij over van de Ptolemaïsche naar de Seleukidische zijde. Als tegenprestatie beloofde de nieuwe koning offers in Jeruzalem, erkenning van de Joodse Wet en een belastingverlaging van 300 tot 200 talenten per jaar.

In 190 v.Chr. werd Antiochos echter verslagen door de Romeinen, die hem een zó hoge schatting oplegden dat ook zijn opvolger Seleukos IV nog moeite had de begroting sluitend te krijgen. Op zoek naar geld lijkt hij Judea het oude belastingtarief weer te hebben opgelegd, en toen het geld niet rap genoeg werd afgedragen, kwam generaal Heliodoros het innen. We weten niet precies hoe dit afliep, omdat onze enige bron, het *Tweede boek Makkabeeën*, op het moment suprême niets meer biedt dan een legende over een boven-natuurlijke ingreep. We hebben meer duidelijkheid over het vervolg: Heliodoros keerde terug, ruimde koning Seleukos uit de weg en verving hem door diens broer.

De nieuwe heerser was Antiochos IV, die bij zijn troonbestijging in 175 v.Chr. werd begroet als manifestatie van een god: *epifanes*. Ook hij zat om geld verlegen en luisterde daarom met belangstelling toen Jason, de broer van hogepriester Honi, hem meldde dat de Joden goed waren voor zeker 360 talenten. De koning zal

Een buste van Antiochos IV Epifanes. Altes museum, Berlijn.

nog geïnteresseerder zijn geraakt toen Jason toevoegde dat vanuit een ander fonds 80 talenten konden worden betaald en dat Jeruzalem 150 talenten overhad voor het privilege een sportschool te mogen bouwen. De koning begreep de hint, verving de ene broer door de andere en verhoogde de belastingen. Belastingverhogingen zijn zelden leuk maar er stond iets tegenover. Voortaan konden Joodse jongens – althans degenen die het geld hadden om naar de sportschool te gaan – meedoen aan de sportwedstrijden in het Seleukidische Rijk. Zo vonden ze aansluiting bij de rijkselite, waar prestigieuze ambten konden worden verworven. Voor het gros der belastingbetalers was dit vanzelfsprekend niet weggelegd en het lijkt erop dat de ongelijke verdeling van lasten en lusten leidde tot spanningen. Er speelde echter meer: de wetgeleerde Ezra had assimilatie verboden. Wie de naar hem genoemde tekst beschouwde als onderdeel van de Bijbel, kon alleen concluderen dat de hogepriester, door te streven naar aansluiting bij de rijkselite, afvallig was geworden. Jason zal dat anders hebben gezien, want de canon van de Bijbel lag in die tijd niet vast. Velen vonden dat de heilige schrift bestond uit alleen *Genesis*, *Exodus*, *Leviticus*, *Numeri* en *Deuteronomium*, en hadden aan Ezra geen boodschap. Zo speelden drie kwesties tegelijk: onvrede over de belastingverhoging, onduidelijkheid

over de vraag of assimilatie gewenst was en onenigheid over de omvang van de Bijbel. Het is een interessante vraag of koning Antiochos veel van dit alles heeft gemerkt toen hij Jeruzalem in de winter van 173/172 bezocht. Feit is dat hij enkele maanden later Jason verving door een zekere Menelaos, die de koning had voorgespiegeld dat Judea ieder jaar nóg 300 talenten kon afdragen.

Vanaf nu speelde nog een vierde kwestie. Traditioneel stamden de hogepriesters uit dezelfde familie. Menelaos niet. Hij miste autoriteit, zoals bleek toen hij ontdekte dat hij de koning meer had beloofd dan hij kon waarmaken en besloot een greep te doen in de tempelkas. Misschien dat zijn voorgangers daarmee hadden kunnen weggkomen, maar dit keer waren er ongeregelde heden. Misschien heeft Antiochos willen ingrijpen, maar deze had net vernomen dat de Ptolemaiën Judea wilden heroveren en had urgentere zaken aan zijn hoofd dan de vervanging van een loyale bondgenoot in een strategisch belangrijke sector. De oorlog brak uit in 169. Het was de zesde keer dat de Ptolemaiën en Seleukiden ten strijde trokken. De Seleukidische troepen trokken plunderend door de Delta en de Nijlvallei. Terwijl Judea steeds verdeelder raakte, hield de enige man die een burgeroorlog had kunnen verhinderen, zich bezig met andere zaken.

Tegenspraken

Tot hier is alles eenduidig. We beschikken over een redelijke bron, het al genoemde *Tweede boek Makkabeeën*, dat is geschreven rond 124 v.Chr. Daarnaast is er informatie te vinden in de *Joodse Oudheden* van Flavius Josephus, die de tekst citeert van de door Antiochos III toegestane belastingverlaging. Zo kunnen we reconstrueren hoe Judea afgleed naar een burgeroorlog, die bekend is komen staan als de Makkabeeënopstand.

‘Zo kunnen we reconstrueren hoe Judea afgleed naar een burgeroorlog; de Makkabeeënopstand’

Deze vormt het onderwerp van meer bronnen: het *Eerste boek Makkabeeën*, ruwweg even oud als het tweede, en het Bijbelboek *Daniël*, dat geschiedverhalen vertelt in de vorm van apocalyptische profetieën. Dat maakt deze tekst wat duister, maar van de andere kant: vanaf een bepaald moment gaat de als voorstelling gepresenteerde geschiedenis over in ►

Dit stuk papyrus bevat hoofdstuk 11, vers 5 tot 8 van het boek *Daniël* in het Grieks. Dit is voor zover nu bekend de vroegste weergave van het boek *Daniël*. Papyrus 967, met ook de boeken *Ezechiël* en *Esther*, werd in 1931 gevonden op een niet nader omschreven plaats, door de Duitser Alfred Rahlfs. Het dateert uit vermoedelijk het jaar 200 na Chr. en bevat bijdragen van twee schrijvers.

2 Makkabeeën verhaalt over een Joodse moeder (naam onbekend). Volgens het verhaal arresteerde Antiochos IV Epifanes een moeder en haar zeven zoons, en probeerde ze varkensvlees te laten eten. Toen ze weigerden, martelde en doodde hij de zoons één voor één. De moeder zag haar zoons in één dag sterven, maar ze bleef dapper en vertrouwde in God, tot ze uiteindelijk zelf ook stierf. Dit verhaal inspireerde verschillende kunstenaars, zoals hier Franz Joseph Hermann (1771). Dit schilderij is te zien in de St. Pancras kerk in Wiggensbach, Duitsland.

pure speculatie, en dat moet het moment zijn waarop de auteur schreef. *Daniël* is een contemporaine bron.

Verrassend genoeg leidt de betrekkelijke bronnenrijkdom ertoe dat we minder goed begrijpen wat er gebeurde. Neem Antiochos' bezoek aan Jeruzalem. *2 Makkabeeën* vertelt dat de afgezette hogepriester Jason, profiterend van de oorlogsverwarring, probeerde terug te keren en dat de Seleukidische koning, terugkerend uit Egypte, hem weer uit Jeruzalem verdreef. Dat klinkt niet onlogisch, maar *1 Makkabeeën* plaatst Jasons mislukte coup later en zegt dat Antiochos naar Jeruzalem kwam om 1800 talenten te innen. Het volk verzette zich, er vond een bloedbad plaats, maar Menelaos leidde de koning rond door de tempel en overhandigde hem de tempelschatten. Ook dat klinkt niet onlogisch, want 1800 talenten was ruwweg wat Menelaos na drie jaar hogepriesterschap was verschuldigd. Deze tegenspraak is betrekkelijk onschuldig, maar de zaken worden steeds complexer. In 168 sloeg Antiochos het beleg op voor Alexandrië, waar een Romeinse diplomaat hem kwam melden dat het voor Rome onaanvaardbaar was als het Seleukidische en Ptolemaïsche Rijk werden verenigd. Dat dwong Antiochos tot een aftocht richting Judea, waar hij enkele bestuurlijke maatregelen nam. Die werkten niet, en in het voorjaar van 167 kreeg Jeruzalem onverwacht een garnizoen, gecommandeerd door een zekere Apollonios. Kort daarna vaardigde Antiochos een decreet uit dat de aanleiding vormde tot een volks-

opstand. Althans, zo zegt *1 Makkabeeën* het. Het andere Makkabeeënboek presenteert het daarentegen als een *reactie* op de opstand. De historicus kan dit harmoniseren: het smeulde al, zoals *2 Makkabeeën* weergeeft, maar door de uitvaardiging van het decreet ontplofte Judea. Deze harmonisering is plausibel en kan zelfs correct zijn, maar ze is wel in tegenspraak met beide bronnen.

En wat te maken van het decreet zelf? We weten in feite alleen dat het leidde tot een cultusverandering die de joden uitlegden als aanval op hun religie. Maar wie formuleerde het decreet? Was het de koning, de hogepriester of iemand anders? En wat stond er eigenlijk in? Volgens *1 Makkabeeën* gelastte de koning dat al zijn onderdanen één volk moesten worden en dat ze daarom hun eigen gebruiken moesten opgeven. Dat schept weliswaar duidelijkheid over de verantwoordelijke, namelijk Antiochos, maar past slecht bij wat we weten over het bestuur van het multi-etnische Seleukidische Rijk, terwijl het bovendien opmerkelijk is dat we uit de rest van het imperium geen aanwijzingen hebben voor zo'n maatregel. We zouden iets hebben verwacht in de Babylonische kronieken en dagboeken.

2 Makkabeeën houdt het erop dat Antiochos de tempel in Jeruzalem wilde wijden aan de Olympische Zeus. Zo'n maatregel zou passen bij een initiatief door geassimileerde joden als Menelaos, die de ene God van de joden heel goed kan hebben gelijkgesteld aan de Griekse oppergod Zeus. Alleen is het dan toch wat ergerlijk dat de contemporaine *Daniël* een cultus

vermeldt voor 'de god der vestingen'.

We zullen de oplossing nooit vinden. De reden is dat de Makkabeeënboeken een kleine halve eeuw na het conflict zijn geschreven. De joodse religie was in de tussentijd veranderd, waardoor factoren die tijdens de opstand een rol hadden gespeeld, zoals de verering van een vestinggod, vergeten waren geraakt, terwijl gebruiken die de betrokkenen zélf acceptabel hadden gevonden, dat aan het einde van de tweede eeuw niet langer waren. We mogen aannemen dat Antiochos' bezoek aan de tempel, in de winter tussen zijn eerste en tweede Egyptische veldtocht, door hemzelf en Menelaos niet is ervaren als blasfemisch, hoewel men later anders dacht over de aanwezigheid van heidenen in de tempel.

Meer tegenspraken

De twee Makkabeeënboeken zijn het eens over de leider van de opstand: Judas de Makkabeeër. (Voor de bijnaam bestaat geen bevredigende uitleg.) Er is ook consensus dat zijn eerste tegenstander de garnizoenscommandant van Jeruzalem was, Apollonios. Volgens *1 Makkabeeën* probeerde deze, met troepen uit Samaria, Judas aan te vallen, en werd hij verslagen. *2 Makkabeeën* meldt daarentegen dat Judas in Jeruzalem was toen Apollonios de stad binnentrok met zijn garnizoen van Mysische soldaten. Judas zou zijn gevlucht. Het is niet de enige tegenspraak. Judas' volgende tegenstander heet in *1 Makkabeeën* Seron en wordt verslagen bij Bet-Horon. *2 Makkabeeën* bevat geen vermelding van dit gevecht, maar noemt wel een Geron die toezicht houdt op de uitvoering van het decreet. De twee Makkabeeënboeken zijn het er weer over eens dat de Joden de opstand steunden, maar *Daniël* bewijst dat dit niet waar is: de auteur beticht de opstandelingen van valse voor-

wendelen en adviseert zijn lezers te vertrouwen op een interventie van Hogerhand. Ondertussen oordeelde Antiochos dat de crisis zonder hem kon worden opgelost en besloot hij zijn oostelijke provincies te bezoeken. Inderdaad bleef het conflict beheersbaar, al leek dat aanvankelijk anders: in de zomer van 165 versloeg Judas namelijk bij Emmaüs twee Seleukidische legerkorpsen. De zege is in zowel *1* als *2 Makkabeeën* vermeld, maar over het vervolg zijn ze het weer oneens. *1 Makkabeeën* beschrijft hoe de opstandelingen bij Bet-Sur een volgend vijandig leger versloegen, aangevoerd door generaal Lysias. (*2 Makkabeeën* plaatst dit wapenfeit anderhalf jaar later.) Vervolgens rukte Judas op naar Jeruzalem en nam in december 164 de tempel weer in gebruik volgens de cultische regels van vóór de uitvaardiging van het decreet. De joden herdenken de gebeurtenis nog elk jaar met Chanoeka. Kort na de tempelreiniging – nog steeds volgens *1 Makkabeeën* – overleed koning Antio-

Bijschrift: Judas de Makkabeeër nam in 164 de tempel weer in gebruik, een gebeurtenis die nog elk jaar herdacht wordt met Chanoeka.

'We zullen de oplossing nooit vinden, omdat de Makkabeeënboeken een halve eeuw na het conflict werden geschreven en de joodse religie intussen veranderd was'

chos. Dit is ruwweg correct, want we weten uit Babylonische kleitabletten dat de koning in november/december 164 is overleden. De volgorde van de gebeurtenissen is dus: overwinning bij Emmaüs, overwinning op Lysias, tempelreiniging, dood van de koning. Kortom, een stoer verhaal waarin de joden zichzelf bevrijdden. In het andere Makkabeeënboek is de volgorde echter anders: eerst is er de overwinning bij Emmaüs, dan de dood van de koning, vervolgens de tempelreiniging, daarna de veldtocht van Lysias en tot slot een brief waarin de nieuwe koning, Antiochos V, op verzoek van Menelaos de joodse eredienst erkent.

Toevallig is de tegenspraak op te lossen. De brief dateert van 11 april 164, wat betekent dat ze een half jaar voor de dood van Antiochos IV is geschreven. De auteur van *2 Makkabeeën* heeft de koning-naamgenoten verwisseld. Dit bewijst, om te beginnen, dat het document niet door de auteur van *2 Makkabeeën* is verzonden, en bovendien dat het vervolgingsdecreet was ingetrokken vóór Judas de tempel opnieuw wijdde. De historische feiten lijken vrij simpel deze te zijn: na ►

een of twee Seleukidische nederlagen begreep Menelaos dat het verzet tegen het decreet te groot was en verzocht hij de koning het in te trekken. Dit verklaart ook waarom het Seleukidische garnizoen in Jeruzalem niet ingreep toen de tempel weer volgens de oude regels in gebruik werd genomen: het gebeurde met koninklijke toestemming. De tempelreiniging was niet half zo'n gewaagde actie als beide Makkabeeënboeken haar presenteren.

Known unknowns

Een verhaal vol tegenspraken – *so what?* Wordt de historicus daarmee niet altijd geconfronteerd? Inderdaad, maar dat is de pointe niet van dit stuk, dat in feite niet gaat over de Makkabeeënopstand maar over de omgang met strijdige bronnen.

Als onze bronnen elkaar tegenspreken, gaan we nadenken over de vraag welke de beste is. Vaak zal het gaan om de keuze tussen verschillende varianten: waren Judas' eerste tegenstanders Samaritanen of Mysiërs? Wonnen of verloren ze? Heette Judas' tweede tegenstander Seron of Geron? Of, minder triviaal: is de volgorde van de gebeurtenissen uit het eerste of het tweede Makkabeeën boek de juiste? In deze voorbeelden is het onmogelijk dat beide bronnen correct zijn: minstens één ervan bevat onjuiste informatie.

Er zijn echter ook gevallen waarin de historicus een strijdigheid in de bronnen op een plausibele manier kan harmoniseren. Dat was het geval bij de vraag of het decreet van Antiochos IV Epifanes de oorzaak of het gevolg was van de onrust in Judea.

Een van de meest gebruikte, onmogelijk te vermijden, maar tegelijk gevaarlijkste methode is erop vertrouwen dat als twee onafhankelijke bronnen hetzelfde zeggen, het wel waar zal zijn. Volgens dit criterium zou Judas hebben kunnen rekenen op steun van de Joodse bevolking, aangezien dit staat in zowel het eerste als het tweede Makkabeeënboek. *Daniël* toont hoe misleidend overeenstemming kan zijn. Tot nu toe hebben we te maken met wat de voormalige Amerikaanse minister van defensie Donald Rumsfeld zo fraai aanduidde als *known unknowns*. Maar stel dat we niet hadden beschikt over *Daniël*: zouden we dan op het idee zijn gekomen dat Judas niet op ieders steun kon rekenen? En in het verlengde daarvan: wat brengt ons tot kritische vragen als er slechts één bron is? Dat is de situatie vóór Antiochos' decreet: we hebben dan alleen 2 *Makkabeeën*. Er moeten in het eerste deel van dit stuk allerlei onjuistheden zitten, die we niet herkennen, niet herkennen kunnen, omdat conflicterende informatie ontbreekt. We hebben te maken met *unknown unknowns*. Doordat de bestudering van de oude wereld wordt geteisterd door een gierend bronnentekort, vormt het denken over *unknown unknowns* de kern van de oudheidkunde. De waarde van het vak ligt dan ook niet in de reconstructie van de feiten, die immers alleen actualiteit bezitten in de ogen van nationalist, religieuze fanaten en andere kwakhistorici. Evenmin is de historiografische discussie belangrijk. De bestudering van de oudheid is vooral relevant omdat het gebrek aan empirische basis de historicus voortdurend dwingt na te denken over de logica van zijn argumentatie – een vaardigheid die in het onderwijs wat meer aandacht zou mogen krijgen. ■

Literatuur

Een mooie synthese over de Makkabeeënopstand is opgenomen in P.F. Mittag's *Antiochos IV. Epiphanes. Eine politische Biographie* (2006). De materie zal ook aan de orde komen in J. Lendering, *Israël hersteld. Hoe joden en christenen gescheiden wegen zijn gegaan* (2014).